

קץ המנדט: ההיסטוריון כ'תום קולוניאלי'

איתן בריוסף

מוטי גולני, ימים אחרונים: הממשל המנדטורי – פינוי ומלחמה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 2009, 280 עמודים.

'אחת ממשימות הממשל בחודשיים האחרונים היתה לכרות את הענף שעליו ישב', הסביר הנרי גרני (Gurney), המזכיר הראשי האחרון של ממשלת המנדט בארץ ישראל: 'על הענף להחזיק עד 15 במאי וליפול בדיוק ביום הזה'. גרני כתב את הדברים בקיץ 1948, בהקדמה שצירף ליומן שניהל בחודשים מארס-מאי של אותה השנה ושבו תיעד בפירוט, בזמן אמת, את קצו של השלטון המנדטורי. היומן, השמור בארכיון המרכז ללימודים מזרח תיכוניים בסנט אנתוני'ס קולג' באוקספורד, מתאר בסגנון אישי ומפוכח את המהלך הזה, את הרגע שבו הענף מתחיל לזוע ולחרוק, ואף על פי כן אין היד חדלה מהניסור.

אזכורים ליומנו של גרני כבר הופיעו בעבר במחקרים על תולדות המנדט, אולם טוב עשה מוטי גולני כשהחליט להוציא לאור את היומן בגרסתו המלאה, בתרגום לעברית ובתוספת הערות מפורטות וחומר רקע רב. הטקסט הסופי, שזכה לכותרת ההולמת 'ימים אחרונים', מתאר אפוא את החודשים הדרמטיים שהובילו לעזיבת הבריטים כפי שנסקפו 'מחלון לשכתו של המזכיר הראשי של הממשל המנדטורי – בקומה השנייה של האגף הדרום מזרחי של מלון "המלך דוד" בירושלים' (עמ' 9). גולני ודאי איננו הראשון שבוחן את האירועים המדממים של 1948 מנקודת מבט בריטית, אבל אין ספק שחלק הארי של המחקר ההיסטורי התמקד במקורות יהודים ופולטיסינים והתעלם במידה רבה מהאופן שבו חוו אנשי הממשל הבריטי את המלחמה והפינוי: יגעים ומאוכזבים נמוגו הבריטים מהארץ ומההיסטוריוגרפיה גם יחד. דווקא משום כך, ההזדמנות להתחקות אחר העימות מזווית בריטית מאפשרת לנו לחשוב מחדש על הנרטיבים הלאומיים המוכרים, לסקור את האלימות היהודית והערבית מעמדה חיצונית (גם אם לא ניטרלית לגמרי), ולמקם את האירועים בהקשר פוליטי והיסטורי רחב יותר, כלומר כחלק מקריסתה של האימפריה

הבריטית: פקידים קולוניאליים עגמומיים, אוחזים במסור משונן, ישבו על ענפים דומים בכל רחבי האימפריה.

ספרו של גולני מזכיר לנו, אם כן, עובדה בסיסית שרבים נוטים לשכוח: ממשלת המנדט פעלה קודם כול בהתאם לאינטרסים האימפריאליים של בריטניה, לא של הציונים או של הפלסטינים. אולם דווקא האמת הזאת, הבנלית לכאורה, מעניקה משמעות מיוחדת לשיתוף הפעולה בין הבריטים לבין היהודים בחודשי ההכרעה שהובילו לקץ המנדט. הבריטים מצאו עצמם נסמכים על כוחות ה'הגנה' כדי להשלים את הפינוי על פי התכנית. שיאו של התהליך הזה היה, כידוע, בקרב על חיפה, ב-20-22 באפריל, שחשף את 'התיאום הנראה לעין בין הממשל לבין ה"הגנה" והבריחה ההמונית של הערכים מן העיר בסיוע הבריטים' (עמ' 72-73). הדרמה בעיר הצפונית היא סיכום טעון ורב עוצמה לקשרים המורכבים בין הבריטים לבין התנועה הציונית, שראשיתם שלוש שנה קודם לכן. הבנה מלאה יותר של הקשרים הללו לא רק מעשירה את הניתוח ההיסטורי, אלא מזמינה אותנו לבחון גם את מקומם של הבריטים בזיכרון הקולקטיבי ובתרבות הפופולרית בישראל (ע"ע ג'ק סמית המרושע בספרי חסמב"ה). 'השנאה האישית שרחשו מנהיגי היישוב להנרי גרני – שנאה של ממש – הייתה מעין ביטוי מרוכז לעוינות הכללית שחשו אנשי היישוב כלפי הבריטים. העוינות הזאת, ולא ברית האינטרסים הנפגשים של בריטניה ושל התנועה הציונית, היא שהונחלה לציבור הישראלי ובמידה רבה גם לכותבי דברי הימים', כותב גולני, ותוהה: 'האם] הטינה העמוקה של אנשי היישוב כלפי הבריטים באה כדי להכחיש קשר בין הציונות לבין הקולוניאליזם הישן והרע, שההתקשטות בו אינה עניין נאה?' (עמ' 239).

מעבר לשאלות המרתקות שהוא מעלה בנוגע לתרבות הזיכרון הישראלית, המפגש עם יומנו של גרני השנוא – עם אבחנותיו, עם חששותיו הכמוסים, עם קולו – מלמד בראש ובראשונה על האינטרסים הסותרים של ממשלת בריטניה, שנקרעה בין עייפותה מניהול הסכסוך בארץ ישראל לבין הנסיבות החדשות שיצרה המלחמה הקרה והדרישה האמריקנית שלא לסגת ממאחזים גאו-אסטרטגיים חשובים.

הספר נפתח בשני פרקים ארוכים המספקים רקע היסטורי, פוליטי וצבאי ליומנו של גרני. בפרק הראשון גולני סוקר את האירועים שהתרחשו בארץ בין דצמבר 1947 לבין מאי 1948, ואת האתגרים הסבוכים שעמם התמודדו אנשי המימשל המנדטורי בימיו האחרונים, מבעיות הביטחון והאספקה ועד השאלה למי 'למסור את המפתחות' או כיצד להגן על דימויו של השלטון ההולך ונחלש. הפרק השני מתמקד בדמותו של גרני ('עמוד התווך של המינהל הבריטי בארץ ישראל', כדברי המזרחן הנודע רוג'ד לואיס), בהגדרת תפקידו ובאופן שבו שיקפה פעילותו את התנהלות המימשל המנדטורי בכללותו. היומן שמובא לאחור מכן (בתרגומה הבהיר של סמדר מילוא ובליווי שפע של הערות שוליים מועילות), ממחיש את המשימה כפויית הטובה שניצבה בפני הבריטים. הם מצאו עצמם מקדמים מדיניות של 'דלת מסתובבת', מגייסים עוד ועוד כוחות רק כדי

לקדם את הנטישה, וכל זאת בעוד שני הצדדים הלוחמים מאשימים את הבריטים כי הם מוטים לטובת הצד האחר ומעלים ללא הרף את מפלס האלימות ביניהם וגם כנגד נציגי המימשל. הספר נחתם באפילוג, 'יתומים קולוניאליים', שבו גולני בוחן את יומנו של גרני ואת המציאות הפוסטקולוניאלית החדשה הנרמזת בו באמצעות סיפור פגישתו עם בני משפחתו של גרני בלונדון של ימינו. פרשת מותו של גרני (הוא נרצח ב־1951 במלאיה, בעת שכיחן שם כנציב העליון) מתמזגת כאן עם ביקורו של גולני עצמו ברובע המרסמית, 'שהוא ביטוי מרוכז לאימפריה שקרסה ומשכה אחריה אל מדינת האם – כמו ריק שאין לעמוד בפניו – מיליונים מבניה החורגים. בנו בכורו של הנרי גרני, פיטר גרני, חי כמו אביו בקרב בני אסיה ואפריקה. אביו חי במחיצתם במקומותיהם שלהם. בנו חי במחיצתם במקומו שלו. שניהם, האב והבן, הקימו קיר זכוכית עבה וחד צדדי החוצץ בינם לבין שכניהם' (עמ' 236).

אם יומנו של גרני וניתוחו ההיסטורי של גולני פותחים צוהר אל השיקולים הפוליטיים, הדיפלומטיים, האסטרטגיים והלוגיסטיים של ממשלת המנדט, עיקר חשיבותו של החיבור הזה טמון, לטעמי, בהיבטים התרבותיים הנחשפים בו. גולני שב ומזכיר לנו כי כדי להבין את הנוכחות הבריטית בארץ ישראל יש להפנות זרקור לא רק לפוליטיקה אלא גם להיבטיה התרבותיים, אפילו הנפשיים, של הנוכחות הזאת. תקופת המנדט כולה עמדה בסימן השאיפה לכפות על המרחב הארצישראלי סדר והיגיון קולוניאליים בנוסח האנגלי המוכר. הניסיון הזה נמשך עד לרגע האחרון ממש: הבריטים חיטטו את קצם לאחור מבלי לערער על אתוס השירות האימפריאלי, על אינסטינקט ה'משחק ההוגן', על חוש ההומור היבש ועל עולם האסוציאציות הספציפי שלהם. כל אלה ניכרים היטב ביומנו האישי של גרני ובאוצר המילים התרבותי שבאמצעותו ביקש לתאר ולהבין את המציאות האלימה שראה סביבו: העימות בין יהודים וערבים מתואר בציטוטים ובמונחים הלוקחים ממקורות כמו מהברית הישנה והחדשה, מיתוס רובין הוד, גן העדן האבוד של ג'ון מילטון, הסרט תקוות גדולות של דיוויד לין (על פי צ'רלס דיקנס), שירתו של המשורר אלפרד אדוארד האוסמן או אליס בארץ הפלאות של לואיס קרול (היהודים והערבים, כתב גרני, מזכירים את טווידלס וטווידלי). גרני הופך ביומנו את דיוני מועצת הביטחון של האו"ם לפרודיה מושחזת על סוגת הטרדיה היוונית, טקסט המעיד על חינוך קלאסי משובח מהסוג שהיה נפוץ בבתי הספר הפרטיים בבריטניה. הוא מפגיין הומור נונסנס טיפוסי (לפני כחודש, כשתקפו ערבים ישוב אחד בגליל, פתחו היהודים ברכת קרפיונים והמים שטפו לעבר הערבים אל תוך ואדי, והתוקפים נחלצו משם כשהם שולפים קרפיונים משערותיהם) (עמ' 174). שלושה ימים לפני תום המנדט גרני עוד הספיק לשחק טניס בקנטרי קלאב שבמושבה הגרמנית, ירושלים.

במבט ראשון נדמה שהאלמנטים התרבותיים הללו זרים לאור התכלת העזה של הנוף המקומי, אך יש לזכור כי ארץ הקודש גילמה במשך מאות שנים תפקיד מרכזי בגיבושה של התרבות האנגלית. דוגמה מובהקת לכך אפשר למצוא בייצוגם של מסעות הצלב

בתרבות האנגלית הפופולרית. וולטר סקוט, למשל, בספרים כמו אייבנהו והקמע, הפך את ריצ'רד לב הארי לדמות מאונגלזת ופרוטסטנטית, זיהה את ההיסטוריה האלימה של מסעי הצלב עם הקתולים הברברים, ובכך המציא מסורת אבירית אנגלית מעוקרת ונוחה לעיכול. דורות של קוראים צעירים גדלו על עקרונות נעלים שזוהו עם המסורת הצלבנית האנגלית: תעוזה, נדיבות, הגינות וספורטיביות. המורשת הזאת עיצבה את האופן שבו הבינו הבריטים את נוכחותם בארץ ישראל: השקט בעיר העתיקה, כתב גרני ב־15 במארס 1948, 'נשמר על ידי פלוגה של רגי'מנט "היילנדר", שבמשימתה היה מתגאה כל צלבן והיא מתבצעת טוב יותר משעשה זאת כל צלבן אי פעם' (עמ' 128). הפקיד הבכיר גרני – עם גוו הכפוף, שפמפמו הקטן וחביבתו לטניס – לא נראה כמו אביר, אולם בלב לבו היה צלבן אמין לב ומחויב לצדק ול'משחק הוגן'. גרני התייחס לערבים בפטרונות ובהתנשאות ויחסו ליהודים היה נגוע באנטישמיות בוטה, מהסוג שהיה נפוץ בקרב בני מעמדו. אף על פי כן, ולמרות התמודדותם של הבריטים עם מגוון עצום של קשיים ובעיות, התייחס גרני לשני הצדדים בצורה מאוזנת ככל האפשר והתעקש לשמור על קור הרוח הבריטי המהוגן, על הסדר והמשמעת, עד ליום עזיבתו. ימים ספורים לפני קץ המנדט הבריטים לא ויתרו על קיום בחינות בגרות או על מתן חיסונים.

האזכורים למסעי הצלב ביומנו של גרני הם אקורד סיום הולם לסיפור הנוכחות הבריטית בארץ ישראל. המערכה הבריטית על ירושלים במלחמת העולם הראשונה דומתה לעתים קרובות ל'מסע הצלב המודרני' או ל'מסע הצלב האחרון' (עד כדי כך, שבנובמבר 1917 אסרה הצנזורה הצבאית על אזכור הצלבנים בהקשר הזה, כדי לא לחבל ביחסי הבריטים עם נתיניהם ועם בעלי בריתם המוסלמים). שלושים שנה לאחר האופוריה שליוותה את כיבוש עיר הקודש הודה גרני מפורשות כי מסע הצלב ה'אחרון' הסתיים, כקודמיו, בכישלון: 'מי שהיו אחראים להצהרת בלפור ידעו מעט מדי על הסיפור הארוך של הארץ הזאת', כתב ביומנו ב־18 באפריל: 'אילו למדו אותה לא היו מערבים לעולם את בריטניה במסע צלב ששי, אם כי אני זוכר היטב שב־1918 חשבתי שיש משהו ראוי להוקרה בהצהרה הזאת ובחיבור שבין הנשק של הבריטים ובין שיבתם של היהודים לפלשתינה' (עמ' 191-192).

ההערה הזו בפרט והיומן בכלל מזמינים אותנו להפליג אחורה, מ'הימים האחרונים' של הבריטים בארץ אל הימים הראשונים. אי אפשר לקרוא את תיאורי הקרבות בירושלים של 1948 מבלי להיזכר בכיבושה של העיר בחורף 1917. זו כמובן לא הייתה אותה עיר: ירושלים עברה שינוי דרמטי, כמעט בלתי נתפס, אבל יש דמיון מובהק בין סקירותיו של גרני לבין התיאורים המופיעים בספריהם של החיילים הבריטים שלחמו בצבאו של אלנבי. בשני המקרים הכותבים מצביעים על הפער הקודר בין קדושתה של הארץ ובין האלימות המחרידה. אבל הנוף הנהדר כמו מסרב להשתתף בעימות: הגבעות והעמקים, המגדלים והכיפות מבליחים שוב ושוב מבעד לעשן הפיצוצים והיריות. וגרני, בדומה לבריטים שהיו כאן לפניו, מוקסם מחילופי העונות, מהפריחה המתפרצת, מהשקיעות,

מהאור הארצישראלי, 'צלול מאין כמותו, אור פריך ולא מסנוור דווקא, שקוף כמי מעיין צוננים' (עמ' 137). חיבתו לחוטמית הזיפנית (Hollyhock) שגדלה בגינת ביתו בקטמון – 'הצלבנים הביאו אותה לאנגליה מארץ הקודש', הוא מסביר, 'מכאן שמה' (עמ' 162) – מפגישה בין מורשת הצלבנים לבין תאוות הגינון האנגלית: אין פלא שגרני אהב מאוד לקטוף את פרחי הארץ, לייבשם ולשמור אותם למזכרת.

אך גם יומנו של גרני הופך כאן למעיין פרח מיובש שגולני הידק ושימר בין שני חלקי ספרו, בין הפרקים המביאים ניתוח אקדמי מפורט לבין האפילוג האישי החותם אותו. היומן, ממש כמו מקלעת הפרחים המיובשים של גרני (שצילום שלה מופיע בעמ' 124), הוא עדות עשירה, מרהיבת גוונים, לעולם שהיה ואיננו. מערכת יחסים מורכבת נרקמת בין ארבע היחידות השונות שנכללות בספר. מצד אחד, יש משהו תמוה בעובדה שהכותרת שבחר גולני לספרו איננה מאזכרת את גרני או את יומנו (שתופס כמעט מחצית מנפח הטקסט; חבל שהנספחים אינם כוללים נוסח מלא של ההקדמה שכתב גרני לאחר ששב לבריטניה). מצד אחר, הספר הוא באמת הרבה יותר מגירסה מוערת של היומן. כפי שעשה בעבר, גולני ממשיך בניסיונותיו ליצור היסטוריוגרפיה רבת פנים שאיננה מסתפקת במוסכמות האקדמיות אלא מציעה שילוב מגוון יותר של נרטיבים, של קולות ושל סגנונות. מהבחינה הזאת הספר הוא מעין שכלול והרחבה של היומן הטמון בו. כמו גרני, גם גולני יודע להפליג בין ניתוחים רציניים לבין אנקדוטות אישיות, וגם הכתיבה שלו, כמו כתיבתו של גרני, מצטיינת בסגנון קולח ומפוכח, שקול אך גם אירוני במידה.

הדיאלוג הזה, הלא ממש מפורש (ואולי גם לא לגמרי מודע לעצמו), בין גרני לבין גולני הוא אולי ההיבט המסקרן ביותר של הספר. גולני תוהה מדוע נדחקה מורשת המנדט לשוליים. הוא איננו משיב על השאלה בצורה ישירה, אבל ספרו מספק תשובה פרובוקטיבית לכאורה, הבאה לידי ביטוי עמום בארגון החומרים, בבחירת השמות ('מים אחרונים') וגם בטון הכללי המאפיין את החיבור – טון מלנכולי משהו, המביט בתמיהה מהולה בעגווע בדמדומי המנדט, בגוויעתו של הסדר הישן, המאורגן, המעומלן, שאנו נוטים לזהות עם ההוד והדר של הנוכחות הבריטית בארץ, המתוארת ביומנו של גרני בפרפורי גסיסתה: ארוחות הערב במלון קינג דיוויד וקבלות הפנים על כרי הדשא בארמון הנציב, כשהרי מואב משורטטים ברקע 'בצללים עדינים, רחוקים' (עמ' 157); הרשמיות המאופקת, הממלכתית, הזרה כל כך למזג הלבנטיני הסוער ('כל סימן לרגש הוקהה באורח מזהיר', כתב גרני ב־28 באפריל, בעת הפרידה מכמאה עמיתים ששבו לבריטניה: 'איש מאיתנו לא היה רוצה שהדברים יתנהלו בדרך אחרת' [עמ' 209]); ובעיקר יכולתם של יהודים וערבים לעבוד זה לצד זה במשרדי הממשלה וגם מחוץ להם. היחסים ביניהם היו סבוכים מאוד, כמובן: הם חשדו זה בזה, לעתים קרובות סלדו זה מזה וברגעים מסוימים אף כתשו זה את זה, אבל הם חיו יחדיו משום שהיה נציב עליון, אב אימפריאלי גדול שהשגיח עליהם בעודם מתקוטטים, טווידלם וטווידלדי, עד שיום אחד מאס ככול ונעלם.

בתשוקה הזאת לשוב אל שלהי המנדט – ולו אל שחזורו ההיסטוריוגרפי או הספרותי – יש אולי יותר משמץ אופוזיציונריות המערערת לכאורה על השאיפה הלאומית היהודית לריבונות ומסבירה, אולי, את הקושי הישראלי להתעמת עם מורשת המנדט (נוסף, כמובן, על קושי להורות בקשרים המורכבים בין הקולוניאליזם הבריטי למפעל הציוני). בניגוד ליוצרת כמו הדרה לזר, למשל, שספרה המנדטורים (ירושלים 1990) הוא קינה מובהקת לעולם שאבד, גולני איננו מבכה, ודאי שלא מפורשות, את תום המנדט. אבל קשה שלא לחוש שכותרת האפילוג שלו, 'יתומים קולוניאליים', מתייחסת לא רק לבניו של הנרי גרני אלא גם ליהודים ולערבים שנותרו בארץ ישראל, משוועים לדמות האב שנעלמה, לימים היפים בהם יכולנו כולנו לתפקד כ'נייטיבו' סוררים, ילידים-ילדים, לא לגמרי אחראים למעשיהם, להוטים 'לעשות צרות', לא-רוצים-לישון-רוצים-להשתגע. החלטתו של גולני לאמץ את הפרספקטיבה הבריטית ולדלג באבחה אחת מתום יומנו של גרני אל רובע המרסמית של ימינו מותירה את המאורע ההיסטורי המשמעותי ביותר עבור הקורא הישראלי – כלומר, הקמתה של מדינת ישראל – מחוץ לסיפור, חוזר שחוזר ואילם. נחתנו בהית'רו בליל קיץ מושלם בשעה 23.30', כתב גרני בעמוד האחרון של יומנו: 'בעת הנסיעה ללונדון צלצלו השעונים חצות והמנדט בא אל קיצו' (עמ' 234). הניסור תם. הענף נפל.